

УДК 331.101.262

Грішнова О. А.,*доктор економічних наук, професор кафедри теоретичної та прикладної економіки КНУ ім. Т. Шевченка*

ВИТРАТИ ДОМОГОСПОДАРСТВ ЯК ПЕРШООСНОВА СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

У статті обґрунтовано значення витрат домашніх господарств як визначального чинника формування людського капіталу. Розраховано витрати домогосподарства на утримання та виховання дитини. Зроблено висновки щодо ролі домогосподарств у системі людського розвитку.

Ключові слова: домогосподарства, людський капітал, інвестиції.

В статье обосновано значение расходов домашних хозяйств как определяющего фактора формирования человеческого капитала. Рассчитаны расходы домохозяйства на содержание и воспитание ребенка. Сделаны выводы о роли домохозяйств в системе человеческого развития.

Ключевые слова: домохозяйства, человеческий капитал, инвестиции.

The article defines expenses of households as determining factor of forming of a human capital. Expenses of a household on the maintenance and education of the child are calculated. Conclusions on a role of households in system of human development were provided.

Keywords: households, human capital, investments.

Постановка проблеми. В українській економічній літературі домогосподарство розглядається як елемент цілісної економічної системи, поведінка якого визначає перспективи соціально-економічного розвитку країни. Науковці визначають провідну роль держави у стимулюванні зростання доходів домогосподарств [1; 2], підкреслюють роль політики доходів у системі антикризових заходів. Водночас, системного бачення ролі домогосподарств як першооснови системи формування людського капіталу і забезпечення людського розвитку в українській економічній літературі поки що немає, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Поширення концепції людського розвитку, дослідження і застосування категорії “людський капітал” відкриває перед наукою нові можливості в аналізі проблем планування і розвитку домогосподарства

та формування продуктивних здібностей людини в родині. Розвиток людини – дуже складний процес, і пов'язані з ним проблеми, зокрема економічне відтворення в родині, ще недостатньо розроблені нашою наукою. У ранній період життя людини відбувається накопичення фізичного й інтелектуального потенціалу людського капіталу за рахунок виховання та освіти в родині. Всі складові людського капіталу набуваються і збільшуються за рахунок інвестицій, які домогосподарство вкладає в дитину, сподіваючись, що ці витрати буде компенсовано і вони принесуть економічні та моральні зиски людині в майбутньому. Родина зазнає витрат, що необхідні для фізичного формування та виховання дітей, і ці витрати є інвестиціями, оскільки відбуваються за рахунок зменшення поточного споживання батьків і здійснюються не лише з альтруїстичних почуттів любові до ближнього, а і з надією на їхню прибутковість у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання економіки домогосподарства в межах концепції людського капіталу стали предметом спеціального дослідження в роботах Г. Беккера [3]. На думку Г. Беккера, рішення мати дітей аналогічне іншим інвестиційним рішенням, які приймають раціональні агенти. Діти, в його трактуванні, є своєрідними “благами тривалого користування”. Для батьків вони – джерело задоволення потреб (у сучасному суспільстві переважно нематеріальних), однак утримання і виховання їх вимагає великих витрат як прямих матеріальних, так і моральних та витрат часу батьків. Тому попит на дітей обернено пов'язаний з витратами на утримання їх і прямо – з рівнем доходів батьків. На перший погляд, це твердження заперечує тенденція зменшення розмірів сім'ї під час економічного розвитку. Та при вищих ставках оплати праці зростають не лише доходи сім'ї, а й дорожчає час батьків, а виховання дітей потребує дуже багато часу. Із зростанням заробітної плати “ефект заміщення” перевищує “ефект доходу”, і народжуваність зменшується. Тобто, за Г. Беккером, домогосподарства поведуться як раціональні інвестори. У поведінці домогосподарства виділяються “капітальні інвестиційні аспекти”, а людський час визнається ключовим економічним ресурсом батьків.

Викладені підходи нерідко критикуються. Наприклад, на думку Х. Боуена, витрати на створення людського капіталу здебільшого пов'язані з його фізичним формуванням. Однак більшість витрат, що здійснюються з цією метою, водночас є важливими статтями споживання, отож, якщо люди – не раби, ототожнення подібних витрат з інвестиціями і спроби оцінити дохід від них, за незначним винятком, не мають сенсу [4].

Дж. Кендрик вважав доказом на користь трактування витрат на виховання дітей як інвестицій той факт, що в структурі сукупних витрат

домогосподарства (суспільства) вони конкурують не лише із споживанням, а й з іншими видами інвестицій. Без сумніву, ці витрати зменшують споживання батьків завдяки “ефекту заміщення”. Вони також призводять до зменшення заощаджень. Безпосередньо це відбивається на інвестиціях домашніх господарств в освіту, охорону здоров’я, на придбання товарів тривалого користування [5, с. 37]. Відповідно, витрати на утримання та виховання дітей зменшують кошти сім’ї, призначені для інших (нерідко високодохідних) видів інвестування.

Мета і завдання дослідження – обґрунтувати роль і значення інвестицій домашніх господарств як визначального чинника, основи системи формування людського капіталу.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, визнання витрат на виховання дітей інвестиціями має важливі не лише теоретичні, а й практичні наслідки. Традиційно зменшення народжуваності вважається тривожною передумовою подальшого зменшення чисельності трудоактивного населення та, відповідно, трудового потенціалу країни або регіону. Але такий погляд ґрунтується на аналізі переважно кількісних показників, не зачіпаючи якісні аспекти проблеми. У розвинутих країнах з 70–80-х років ХХ ст. має місце суттєве зменшення народжуваності, яке, на наш погляд, можна пояснити вибором родин між кількістю і якістю дітей, тобто станом їхнього здоров’я, рівнем освіти, вихованістю тощо. Скорочення попиту на кількість дітей збільшує попит на їхню якість, а це викликає ще більше падіння попиту на кількість, що прискорює зростання попиту на якість і т. д. Навіть незначне подорожчання утримання дітей (наприклад, через зменшення економічної цінності їхньої праці в міських умовах порівняно з сільськими, або, для наших умов, – через платність здобуття вищої освіти) може запустити цей механізм мультиплікатора і призвести до значного зменшення народжуваності. Крім того, економічне зростання, збільшуючи норми віддачі освіти і стимулюючи цим попит на якість дітей, також зменшує попит на їхню кількість. Взаємодія між попитом на кількість та якістю дітей лежить в основі раціонального планування домогосподарства.

Важливо зазначити, що у визначенні обсягу витрат на виховання дитини оцінюються лише витрати грошей і часу батьків на її утримання, а для оцінки сукупних інвестицій у людину необхідно враховувати також витрати на її освіту та зміцнення здоров’я. Важливим є також питання, який вік вважати закінченням витрат на виховання дітей. Ми пропонуємо для нашої країни застосовувати вік 18 років, тобто час від народження до досягнення дитиною економічно активного віку або повноліття, крім того, що з переходом на 11-річну загальну середню освіту молодь закінчуватиме школу саме у 18 років (повна загальна середня освіта).

Витрати сім'ї на виховання дитини до 18 років у сучасних умовах України ми спробували оцінити в середньому за даними про прожитковий мінімум та середню заробітну плату в Україні в 2011 р. Наші приблизні усереднені розрахунки грошових витрат на задоволення мінімальних з нормальних потреб (які відображаються у вартості прожиткового мінімуму) в цінах, що діють, без урахування чинника часу, наведено в табл. 1.

Таблиця 1
Оцінка мінімальних з прийнятних витрат домогосподарства на утримання та виховання дитини (станом на 1.12.2011 р.)

	Витрати за місяць, грн.	Тривалість періоду	Сума, грн.
Утримання і виховання дитини від 0 до 6 років (прожитковий мінімум для дітей від 0 до 6 років)	870	6 років = 72 міс	62640
Утримання і виховання дитини від 6 до 18 років (прожитковий мінімум для дітей від 6 до 18 років)	1042	12 років = 144 міс	150048
Втрачені заробітки матері за час відпустки по догляду за дитиною (середня заробітна плата)	2730	3 роки = 36 міс	98280
Витрати часу батьків на виховання дитини (90 годин = 1/2 місячного фонду робочого часу)	1365	18 років = 216 міс	294840
Усього витрат			605808

Зазначимо, що цілковита коректність розрахунків за методикою теорії людського капіталу потребує підрахунку фактичних кумулятивних витрат у поточних цінах року здійснення і подальшого дисконтування їх. Унаслідок таких розрахунків ми б одержали розмір суми грошей, яку б мало домогосподарство сьогодні, якби протягом 18 років замість витрат на виховання та утримання дитини всі ці кошти склалися б на депозит. Однак підрахунки за цим методом не виходять за межі вихідних даних, а саме затрат минулих періодів. Але минулі витрати – це не економічний чинник і вони не відображають сучасного стану економічного потенціалу. Крім того, такий розрахунок практично неможливо здійснити тому, що немає достовірних даних про прожитковий мінімум та рівень інфляції за попередні 18 років.

Тому ми обрали доступний для розрахунків і, на нашу думку, економічно достовірніший метод – врахували витрати в поточних цінах, але не дисконтували їх. Ми вважаємо, що така оцінка точніше відо-

бражає реальну економічну цінність того запасу коштів, сили і часу, який потрібно вкласти у виховання й утримання дитини з погляду теперішнього часу.

Як бачимо з таблиці, витрати домогосподарства лише на утримання та виховання дитини до 18-ліття (без витрат на її освіту й оздоровлення), розраховані за офіційними даними про прожитковий мінімум і середню заробітну плату в Україні в 2011 р., перевищують у реальній оцінці на теперішній час 605 800 грн. Звичайно, це середня узагальнена оцінка. Витрати можуть бути значно більшими, якщо родина в змозі дозволити собі оплату додаткових освітніх послуг (наприклад, у гімназіях, ліцеях, музичних та художніх школах і т. ін.), оздоровлення і додатковий розвиток дитини (наприклад, у санаторіях, туристичних поїздках і т. ін.), заняття спортом тощо. Витрати більші також у тих домогосподарствах, у яких більші "втрачені заробітки" та вартість батьківського часу (заробітна плата вища від середньої). Витрати можуть бути і значно меншими, якщо сім'ї недоінвестують у дітей або якщо діти працюють (за наймом чи в сім'ї), якщо менші "втрачені заробітки" та вартість батьківського часу (заробітна плата нижча від середньої), якщо значна частина предметів споживання виробляється вдома.

Реально інвестиції домогосподарства в дитину найчастіше не припиняються у віці 18 років, оскільки для здобуття професійної освіти людини потрібно продовжувати навчання. Але вкладення в людину після 18 років ми умовно будемо розглядати не як витрати родини, а як інвестиції особи в себе.

Знаючи ситуацію заздалегідь, раціональні домогосподарства можуть планувати кількість дітей так, щоб забезпечити при цьому належну їхню якість. Але якщо ситуація різко змінюється вже після народження дітей (як це сталося для більшості родин з дітьми в Україні в перехідний період), то вибір домогосподарства практично зводиться до двох альтернатив: 1) менше споживати або/і 2) більше заробляти. Обидва ці варіанти негативно впливають на інвестування родини в дітей, оскільки перший означає зменшення грошових витрат на дітей, а другий – зменшення витрат часу на їх виховання.

Накопичення фізичних, інтелектуальних і психофізіологічних здібностей людини в родині є основою для подальшого розвитку та постійного вдосконалення людського капіталу індивіда і суспільства в цілому. Крім того, воно опосередковано, але дуже суттєво впливає і на якість людського капіталу наступних поколінь. За нашим дослідженням, наприклад, рівень освіти батьків, і особливо матерів, тісно корелює із станом здоров'я їхніх дітей та їхніми подальшими успіхами в навчанні і професійному зростанні. Є логічне пояснення цьому. По-перше, вищий рівень освіти визначає відповідальніше ставлення

батьків до свого здоров'я: здоровий спосіб життя, по можливості вибір менш шкідливих та важких умов праці, кращих умов проживання, вчасне і грамотне лікування та профілактика хвороб. Це визначає за інших рівних умов меншу ймовірність спадкових хвороб та вроджених патологій у дітей. По-друге, освіченіші батьки грамотніші в питаннях профілактики й лікування захворювань дітей, виховання їх, формування у них певних ціннісних орієнтацій, що позитивно відображається на всій системі здібностей, знань, звичок, реакцій дитини. Інакше кажучи, родина формує вихідні адаптивні характеристики людини, тобто якість об'єкта інвестицій. По-третє, родина виховує основного суб'єкта інвестицій, адже різні люди по-різному засвоюють і накопичують людський капітал. І справа не лише в природних даних (ці ресурси використовуються людьми менш ніж наполовину). Справа в тому, наскільки людина зорієнтована на розвиток, мобілізацію і максимально ефективно використання своїх ресурсів, які вона має вольові та ділові риси, що закладаються передусім родинним вихованням. По-четверте, домогосподарство забезпечує фінансування процесу формування людського капіталу, прямо оплачуючи більшу частку необхідних витрат і покриваючи податками відповідні витрати держави. Отже, за інших рівних умов людський капітал дитини дуже сильно залежить від умов і якості життя батьків, рівня їхньої освіти та здоров'я.

Наші дослідження, проведені серед студентів у 2010 р., засвідчують, що чим благополучніша сім'я (за критеріями не лише матеріального становища, а також і взаємин), тим більшою мірою молоді люди орієнтовані на майбутнє, готові йти на обмеження, пов'язані з нарощенням людського капіталу (старанно навчатися, здобувати додаткові знання, займатися спортом, не створювати сім'ю до отримання освіти тощо). Разом з тим вони меншою мірою готові до зниження якості життя (працювати у несприятливих умовах, на важкій, шкідливій, небезпечній роботі тощо).

Таким чином, ми виділяємо родинний рівень формування людського капіталу як такий, що має особливо важливе значення на початку життя і багато в чому визначає подальший вибір індивіда. На жаль, сучасний економічний розвиток України, недостатність державного фінансування освіти, низькі інвестиційні можливості домогосподарств роблять проблематичним належне формування людського капіталу в родині. Виховання дітей, яке забезпечує розвиток їхньої індивідуальності, в сучасних умовах в Україні можливе лише в умовах елітних навчальних закладів та якісної домашньої освіти. Додаткові освітні послуги в ліцях і гімназіях платні. Отже, абсолютна більшість сімей не має можливості забезпечити дітям таку освіту, тому вимушено недоінвестує у людський капітал. Компенсувати нестачу інвестицій-

них ресурсів домогосподарств у людський капітал покликана держава, адже вона відіграє активну роль у формуванні людських ресурсів в усіх країнах – і у високорозвинутих, і в тих, що розвиваються. Цьому сприяє визнання витрат на виховання дітей інвестиціями, які дають тривалий економічний ефект.

На жаль, у наш час у більшості українських сімей складаються несприятливі умови і для домашнього виховання й освіти дітей. Це пояснюється насамперед невисоким рівнем життя населення і пов'язаним із цим збільшенням трудового навантаження на батьків і матерів, особливо в неповних та багатодітних сім'ях. Рівень економічної активності жінок нині становить 58,4%. Серед українських жінок, які працюють, (як і серед чоловіків) значно поширена вторинна зайнятість. За нашим дослідженням, нею зайняті 33,8 % опитаних чоловіків і 22,9 % жінок. Частка тих, хто постійно має додаткову роботу, становить 10,3 % серед чоловіків і 10,1 % серед жінок. Непроста ситуація на ринку праці, яка ще й ускладнилася останніми роками, змушує людей із сімейними обов'язками відмовлятися від передбачених для них законом не таких уже й суттєвих пільг у трудовій сфері, “закривати очі” на порушення їхніх трудових і громадянських прав. Чимало жінок працюють на важких і шкідливих роботах, з ненормованим робочим днем, позмінно.

Високий рівень зайнятості матерів і батьків найманою працею, з одного боку, і низький рівень життя та значна нетоварна зайнятість (здебільшого роботою вдома і в підсобному господарстві) при недостатній забезпеченості домогосподарств побутовою технікою та неплатоспроможності щодо побутових послуг, з іншого боку, практично не залишає сім'ям сили і часу на виховання та навчання дітей. Адже людський час є дуже важливим ресурсом, абсолютно необхідним для формування людського капіталу. Зрозуміло, що все це негативно відбивається і на бажанні сімей мати дітей, і на здоров'ї майбутніх дітей, і на якості виховання та навчання дітей у родині.

Формуванню людського капіталу на рівні домогосподарств значно допомагає дошкільне та позашкільне виховання. У дореформенний період ці види послуг фінансувалися переважно за рахунок коштів державного бюджету, великих підприємств та профспілкових організацій. Нині всі ці джерела фінансування дуже зменшилися, і, відповідно, відбулося різке скорочення цих соціально важливих послуг. Велика частка українських дітей сьогодні не дістають дошкільної та позашкільної освіти, що негативно відбивається на формуванні їхніх творчих здібностей та на розвитку майбутнього людського капіталу.

На наше переконання, дошкільна освіта має стати частиною загальної обов'язкової освіти. Необхідно розробити мінімальні стан-

дартні вимоги до дошкільного виховання й освіти. Доцільно запроваджувати гнучкі програми дошкільної освіти, зокрема відвідування дитсадка неповний день або неповний тиждень. В організаційній структурі системи дошкільної освіти необхідно розділити дошкільну освіту й утримання дітей. Дошкільна освіта має бути сферою повного державного фінансування (з місцевих бюджетів). Дедалі зростаючу частку витрат на утримання дітей мають фінансувати батьки (при збереженні адресної допомоги пільговим категоріям населення).

Висновки. З проведеного дослідження можна дійти таких висновків: 1) витрати домогосподарств на виховання, освіту і зміцнення здоров'я дітей ми визнаємо інвестиціями, оскільки вони зменшують поточні витрати родини на споживання і в майбутньому приносять доходи; 2) досліджуючи формування людського капіталу в родині, час розглядається нами як важливий економічний ресурс батьків при інвестуванні в людський капітал дітей, а домогосподарства розглядаються як раціональні інвестори; 3) взаємодія між попитом на кількість і якість дітей у конкретних економічних умовах лежить в основі раціонального планування домогосподарства. Якщо економічна ситуація змінюється на гірше вже після народження дітей, сім'ї вимушено недоінвестують у них, оскільки мусять менше споживати або/і більше заробляти; 4) людський капітал нащадків на рівні домогосподарства формується за рахунок витрат часу, сили і коштів на виховання, освіту та зміцнення здоров'я дітей; 5) інвестиції в попередні покоління частково переходять у людський капітал наступних поколінь як успадковані характеристики та здібності. Рівень освіти і здоров'я батьків є основою формування людського капіталу дітей; 6) якість і доступність дошкільної та позашкільної освіти створюють передумови розвитку людського капіталу дітей і сприяють його якісному накопиченню.

Література:

1. Бажал Ю. М., Михалевич М. В. Шляхи підвищення вартості людського капіталу в перехідній економіці // Економіка і прогнозування. – 2009. – № 4. – С. 5-32.
2. Цибін О. С. Шляхи вдосконалення державної політики доходів домашніх господарств в Україні // Держава та регіони. – Серія: “Економіка та підприємництво”. – 2010. – № 4. – С. 186-191.
3. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
4. Bowen H. R. Investment in Human Capital and Economic Growth // Perspectives on Economic Growth. N. Y., 1968.
5. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование. – М., 1978. – 275 с.